

UDC 94(477)«1919»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.9

Наталія ПАНАС

асистент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», вул. Митрополита Андрея, 3, Львів, Україна, 79013 (bellapuh@gmail.com)

Nataliya PANAS

Assistant Professor, Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University, Mytropolyt Andrey street, 3, Lviv, Ukraine, 79031 (bellapuh@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2288-7282>

ПЕРЕГОВОРИ ДИРЕКТОРІЇ З ФРАНЦУЗЬКИМ КОМАНДУВАННЯМ В ОДЕСІ У 1919 Р. У ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ГЕНЕРАЛА ОЛЕКСАНДРА ГРЕКОВА

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати спогади Олександра Грекова, які висвітлюють процес переговорів Антанти та української Директорії у 1919р., порівняти офіційну версію цих подій з матеріалами мемуарів генерала. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів, базується на принципах історизму, системності та науковості. При написанні статті були, передусім, використані загальнонаукові методи, а саме аналіз, синтез, порівняння, конкретизація, частково системний аналіз. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше подано версію переговорного процесу між Директорією та французьким командуванням в Одесі очима сучасника – міністра військових справ УНР, який брав безпосередню участь у цих переговорах, надано характеристику кількох діячів Директорії крізь призму особистих симпатій та антипатій генерала Грекова, що дало можливість краще зрозуміти політичну кон'юктуру того часу та особливості відносин всередині цього керівного державного органу. На основі мемуарів також простежено динаміку переговорного процесу у контексті зміни міжнародного становища, визначено місце та роль у переговорах військового міністра УНР – генерала Грекова О. П. Автор окреслила основні причини невдачі українських делегацій та підсумувала тематичний мемуарного матеріалу з точки зору його інформативної цінності для історичної науки. **Висновки.** Військово-теоретична спадщина Олександра Петровича Грекова висвітлює цей процес переговорів Директорії з французами дуже структуровано та обґрунтовано, генерал подає матеріали у хронологічній послідовності, робить спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні. Водночас державні інституції, провідні політичні діячі подаються через призму власного, нерідко надто суб'єктивного бачення, а такі постаті, як С. Петлюра та П. Скоропадський, отримують таврувальні оцінки, хоча й на це є свої підстави. Таким чином, державницькі позиції О.Грекова та його блискуча військова та юридична освіта зумовили характер його мемуарів.

Ключові слова: спогади, Директорія, Антанта, переговори.

NEGOTIATIONS OF THE DIRECTORY WITH THE FRENCH COMMAND IN ODESSA IN 1919 IN THE MILITARY AND THEORETICAL HERITAGE OF GENERAL OLECSANDRA GREKOVA

Summary. *The purpose of the reseach* – to analyze the memoir inheritance of general O. Grekova, which cover the process of negotiations between the Entente and the Ukrainian Directory in 1919, to compare the official version of these events with the materials of General memoirs. **The research methodology** based on a comprehensive application of common scientific methods, on the principles of historicism, systematic and scientific. In writing the article, first of all, general scientific methods were used, namely analysis, synthesis, comparison, concretization, and partially systematic analysis. **The scientific novelty** is that for the first time a version of the negotiation process between the Directory and the French command in Odessa was presented through the eyes of a UNR Minister of Defense, who was directly involved in these negotiations, which made it possible to understand better the political situation of that time and the peculiarities of relations within this governing state body. On the basis of the memoirs, the dynamics of the negotiation process in the context of the changing international situation were traced, the place and role in the negotiations of the UNR Minister of Defense – General O.Grekov were determined. Author outlined the main reasons for the

failure of Ukrainian delegations and summarized the thematic memoir material in terms of its informative value for historical science. **Conclusions.** The military-theoretical heritage of Olexander Grekov covers process of negotiations of the Directory with the French very structured and grounded, General presents materials in chronological order, makes an attempt to periodize the revolutionary events and state-building process in Ukraine. At the same time, state institutions, leading political figures are presented through the lens of their own, often too subjective, vision, and figures such as S. Petliura and P. Skoropadsky receive branding marks, alt hough this is justified. Thus, the governmental positions of O. Grekov and his brilliant military and legal education determined the nature of his memoirs.

Key words: memoirs, Directory, Entente, negotiations.

Постановка проблеми. Впродовж останніх років українське суспільство все частіше звертається до свого минулого. Особливу цікавість становлять військові історичні події столітньої давнини, актуальність яких не вщухає і дотепер, особливо в умовах військової агресії Росії на сході держави. І зараз, поряд з військовими діями, державою ведеться дипломатична робота для перемоги над ворогом, проте і зараз, як тоді, не усі засоби однозначні та гарантують позитивний результат.

В історії України ХХ ст. події 1917–1921 рр. займають одне з центральних місць, оскільки саме тоді відбувалася якісна трансформація національно-політичної свідомості широкого загалу народу, що й зробило надалі можливою побудову власної держави. Складний, багатовимірний та непередбачуваний хід революційних подій, поразки низки державотворчих проєктів, емігрантське життя та бажання осмислення недавнього минулого стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох тогочасних провідних постатей. Переважна більшість із них залишили спогади, щоденники, епістолярії. Такі постаті прагнули обґрунтувати свої позиції, надати оцінку іншим політичним силам та здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі (Malyk, 1995, p. 83)

Одним із таких відомих військово-політичних діячів початку ХХ століття в Україні був міністр військових справ УНР – генерал Олександр Греков. Саме він відіграв одну з важливих ролей у тогочасному політичному житті країни – був уповноважений формувати нові військові одиниці для служби в Директорії і, зрештою, у складі української делегації вів переговори з французьким командуванням в Одесі у 1919р. Олександр Петрович залишив свої маловідомі в Україні «Спогади», які він писав у різні часи свого емігрантського життя. Один із фрагментів цих спогадів під назвою «Весна 1918 року в Україні» (Grekiv, 1964) побачив світ у 1964 р. в 11-му номері часопису «За Державність», що вийшов друком у Торонто. Інші частини спогадів були опубліковані російською мовою в 1965–1966 рр. у білоемігрантському виданні «Вестник Первоходника», що виходив у Лос-Анджелесі. Це розділи «На Украине в 1917 году» (Grekov, 1965), «Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году» (Grekov, 1965), «Петлюровщина» (Grekov, 1965), «Восемь лет ссылки в Советском Союзе» (Grekov, 1965).

Аналіз останніх досліджень. Питання франко-українських переговорів частково висвітлено в українській історіографії. Загальна кількість праць цієї тематики достатня, проте усі вони далеко не претендують на вичерпність матеріалу з огляду на багатоплановість та багаторівневість цієї тематики. З часів виданої в діаспорі у 1960-х рр. семитомної праці М. Стахіва «Україна в добі Директорії УНР», науковий рівень якої не відповідає сучасному стану історичної науки, практично не створено жодного дослідження, спеціально присвяченого цьому питанню (Stakhiv, 1962) Маємо лише спогади заступника міністра закордонних справ Директорії Марголіна А. (Marholyn, 1977) та мемуари генерала О. Грекова – безпосередніх учасників цього процесу (Grekov, 1965) Певний фактичний матеріал у своїх спогадах залишив відомий діяч, урядовець і дипломат О. Лотоцький (Lototskyi, 1932) Автор подає цікаві відомості про діяльність урядів УНР, боротьбу, початки української дипломатії та інше.

Переконливості розповідям О. Лотоцького додають опубліковані у додатку документи: ноти, меморандуми, листування з Міністерством закордонних справ, Франції, Англії та представниками Антанти (Chaikovskiy, 1966, p. 20) Впродовж останніх років вийшло кілька статей, присвячених питанню переговорів, які висвітлюють питання переговорів з різних аспектів, до 100-річчя початку національно-визвольних змагань опубліковано низку науково-популярних статей на освітніх ресурсах в мережі Інтернет (Horodnia, 2017; Datskiv, 2010; Achkinazi, 2005; Popenko, 2014)

Виклад основного матеріалу. Прийшовши до влади, Директорія відновила закони УНР і призначила свій перший уряд під головуванням В. Чехівського. Невдовзі всередині Директорії розгорілися суперечки щодо форми державності України, шляхів її розвитку, загострилося й особисте суперництво між В. Винниченком і С. Петлюрою. У своїх спогадах генерал О. Греков писав: «Між партіями вже йшла жорстока боротьба за місяць в кабінеті. За кулісами відчувалася таємна боротьба між Винниченком та Петлюрою; останній всіляко намагався рекламувати себе (а не Директорію) в селянсько-повстанських загонах, а Винниченко висунув свій знаменитий проект про відсутність потреби у війську для сучасної провідної демократичної республіки. Метою проекту було в зародку ліквідувати можливу ініціативу Петлюри» (*тут і далі переклад автора*) (Grekov, 1965, p. 17)

Тим часом розгортання більшовиками громадянської війни на території колишньої Російської імперії наприкінці 1918р. зробили Центральну та Східну Європу зоною надзвичайної мілітарної напруженості, яка могла перекинутися на Західну Європу. Потенційна небезпека змусила країни Антанти застосувати запобіжні заходи для стабілізації ситуації, насамперед на території Російської імперії. Наприкінці листопада 1918р., в одеській пресі від імені країн Антанти була опублікована декларація, яка проголошувала, що країни Антанти «стверджують свою непохитну волю» підтримати порядок на Півдні Росії і що ця «непохитна воля в найближчому часі буде підтримана збройною силою в такій кількості, як того вимагають обставини» (Kosyk, 1981, p. 8)

Слід зазначити, що 23 грудня 1917 р. Велика Британія та Франція поділили територію Російської імперії на сфери впливу (Англо-французький договір про поділ сфер впливу у Східній Європі) (Kettle, 1981, p. 25) Україна потрапила до зони відповідальності Франції. У вересні 1918 прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо затвердив план встановлення військового контролю за північно-причорноморськими портами. Вже 16 листопада (за деякими джерелами 23 листопада 1919 р.) війська Антанти пройшли протоку Дарданели і направилися в усі порти від Одеси до Новоросійська (Symonenko, 1962, p. 43) На початок 1919 р. тут висадилися дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини загальною кількістю 60 тис. осіб (Kosyk, 1981, p. 33) Вони підтримували в Україні білогвардійців, які виступали за відновлення «єдиної і неподільної Росії» (Symonenko, 1987, p. 90). 27 грудня 1918 р. Директорія УНР опублікувала ноту «До демократій усіх націй світу і демократій держав Антанти», в якій висловлювався рішучий протест проти втручання Антанти у внутрішні справи України (Korolivskii, 1967, p. 93)

Загалом, французькі військові представники намагалися розібратися в складному конгломераті місцевих політичних угруповань, не допускати одноосібного зміцнення якогось із них (Derzhaliuk, 1998, p. 52) Але вони не приховували і своєї антибільшовицької упередженості та прихильності до ідеї збереження єдиної Росії, що не могло не позначитися негативно на діалозі з Директорією.

На початку 1919 р. Директорія відрядила до Одеси, де розташовувалася штаб-квартира французької військової місії, делегацію для ведення переговорів про спільні дії. Основним завданням генерала О. Грекова у цій делегації було: «точно з'ясувати, скільки саме в Одесі французьких військ, який у них план дій, які у них є найновіші

технічні засоби та чи є в них ті «осліплювачі, якими вони засліплювали відразу цілі німецькі фронти та виводили їх зі строю». Даючи настанови генералу щодо переговорів, Петлюра підкреслив, що французам довіряти не можна, адже вони підтримують Денікіна, але «потрібно спробувати обдурити їх» та використати цю техніку для України» (Grekov, 1965, p. 15)

Ці події збігаються в часі з прибуттям до Одеси командувача французьких військ генерала Філіппа Генрі д'Ансельма та начальника штабу полковника Генрі Фрайденберга. Полковник Г. Фрайденберг приголомшив діячів «білої Росії» та Добровольчої Армії своєю заявою про те, що «командування союзників зацікавлене у всіх антибільшовицьких силах, у тому числі й українських, у боротьбі проти більшовиків» (Kosyk, 1981, p. 97) Це означало, що біла армія хоч і мала отримати повну підтримку Антанти, однак не буде єдиним реципієнтом французької допомоги. Розвиваючи ці ідеї, французьке командування запропонувало Директорії на переговорах порозумітись із керівництвом Добровольчої армії. Предметом переговорів, на думку французів, мало стати питання про поділ Півдня Росії на українську та російську зони, в яких командування мало б виконувати координаційні функції (Kosyk, 1981, p. 115)

Щонайважливіше, французькі представники наполягали на персональних змінах у керівництві УНР. У своїх спогадах генерал О. Греков згодом так писав про цю вимогу: «...полковник Фрейденберг зазначив, що зі сторони французького командування постать керівника Директорії Винниченка не має довіри, адже він переконаний германофіл та «більшовик», і доки ця людина стоїть на чолі української влади, важко розраховувати на можливість яких-небудь угод та спільних дій» (Grekov, 1965, p. 17) Вимоги про відставку у вищому керівництві Директорії стосувались не лише В. Винниченка, а й С. Петлюри та А. Чехівського: «з петлюрівською, так само, як і з винниченківською Директорією ніяких серйозних кооперацій у французів бути не може» (Grekov, 1965, p. 19) Справа в тому, що С. Петлюру, В. Винниченка, та А. Чехівського вважали переконаними соціалістами. Цей план французів не знайшов розуміння ні у Директорії УНР, ні у вищого командування Добровольчої армії.

Під час переговорів українська делегація також висловила низку вимог і пропозицій, серед яких найголовнішою була визнати самостійність України. Однак заходи дипломатії України не могли змінити позиції союзників стосовно питань національного самовизначення (Mahochii, 2012, p. 425) Підтвердження цьому – слова полковника Г. Фрайденберга: «Наше завдання – боротьба з більшовизмом. Справа самостійності України вирішується в Парижі» (Kosyk, 1981, p. 131)

Однак взаємна зацікавленість сторін змушувала шукати компромісів. Загалом негативне ставлення українських політичних сил до французьких пропозицій не стало перепорою до продовження переговорів. Своєрідним каталізатором переговорного процесу стало швидке просування більшовицьких військ в Україну. Провівши відповідні консультації з політичними партіями, Директорія вирішила продовжувати переговори: «Втративши у перший місяць свого правління всю Лівобережну Україну, Директорія вирішила добитися допомоги французів та повернути під свій контроль втрачені території» (Grekov, 1965, p. 20) За згодою французького командування полковника Фрейдберг виїхав на станцію Бірзула для переговорів зі спеціальною місією, до складу якої входили Остапенко, Бачинський та Мазепа. До цієї групи додали Олександра Петровича у якості військового експерта без права члена місії та барона Штейнгеля в якості перекладача. Товариство в такому складі у ніч з 4 на 5 лютого виїхало спеціальним поїздом на Бірзулу. Наступний етап переговорів відбувся на станції Бірзула під Одесою і був для української сторони досить важким (Grekov, 1965, p. 21)

Українці висунули зустрічні умови: негайне визнання державами Антанти незалежності України в її етнічних кордонах; невтручання у внутрішні справи України; забезпечення вільного проведення соціальних реформ; участь української делегації в Паризькій мирній конференції; визнання автономності української армії з правом представництва у верховному союзному командуванні та недопущення до складу української армії російських офіцерів (Maluk, 1995, p. 85)

Ще одне цікаве питання – чому настільки вороже поставилось французьке командування до постаті В. Винниченка? Маємо свідчення генерала, що В. Винниченко намагався підкупом досягти симпатій французької сторони, щоб ще якось втримати свій авторитет в державі (Grekov, 1965, p. 19) Винниченко, мабуть, й сам мало розраховував на успіх місії Остапенка, бо паралельно з нею організував ще одну – місію Мазуренка – до більшовиків з пропозицією у випадку їх призначення Директорії спільних дій з ними (та низки територіальних поступок) проти французів. Більшовики, попри все, своїх бойових операцій не зупиняли ні на хвилину. У підсумку, ця обставина та переговори у Бірзулі призвели виходу Винниченка з Директорії.

Консультації між двома сторонами завершилися також таємною декларацією Директорії, адресованою французькому командуванню 17 лютого (Lozovyi, 2007, p. 223) Отже, відбулося зближення позицій обох сторін, яке, за всіма ознаками, було приречене на успіх. Це вкотре підтверджував проект договору, надісланий у березні д'Ансельмом Директорії (Kosyuk, 1981, p. 183)

Проект став значним досягненням для обох сторін. Українському уряду він давав змогу отримувати допомогу для розбудови держави, а французькому командуванню – знайти ще одну опору для Антанти на сході Європи для подальшої боротьби з більшовиками (Marholyn, 1977, p. 221) Незважаючи на домінування думки про проросійську налаштованість, французьке командування зуміло піднятися над вузькопартійними інтересами і стати на шлях конфронтації з керівництвом Добровольчої армії у питаннях українсько-французького союзу. Відомо, що через «українську» політику французьке командування повністю втратило зв'язки з Добровольчою армією.

Однак наприкінці березня Г. Фрайденберг повідомив А. Марголіна про те, що він отримав вказівку з Парижа не підписувати угоду з Директорією та повідомив, з огляду на це, про припинення переговорів (Marholyn, 1977, p. 227) Так раптово завершилися переговори, які мали б бути результативними як для України, так і для Антанти. Антанта на півдорозі до успіху відмовилась від подальшого ведення діалогу.

Лідери УНР переконалися в найголовнішому – Франція не зможе подати Україні негайну допомогу, навіть якщо угода була б підписана. До цього висновку прийшов після двох місяців переговорів з французами навіть генерал О. Греков. Незалежно від дипломатичних успіхів на переговорах Антанта, на його думку, навіть при бажанні не могла надати ніякої реальної допомоги Директорії; десант в Одесі був настільки незначний, що не міг утримати навіть саму Одесу; зброї і одягу, привезених в Україну, французи також не мали; військові частини в Румунії – «більше балачки» (Grekov, 1965, p. 20)

На початку весни 1919 Антанта вже не могла вести широкомасштабні воєнні дії в Україні. У березні під тиском частин Червоної армії її війська залишили Херсон і Миколаїв, а на початку квітня – Одесу (Petriv, 2002, p. 547) Переважна частина антантівського десанту була передислокована до Румунії (Smolii, 2003, p. 147) Локальний характер дислокації військ Антанти, їх відносна нечисленність, пасивна форма власне військової поведінки не дають підстав говорити про військову інтервенцію Антанти в Україні, як це зображувала радянська історіографія.

На завершення свого бачення ситуації і при наведенні причин невдачі у переговорах, генерал зазначав: «жили в готелі, багато часу приділяли обіду та вечері і

засідали, засідали без кінця, обговорюючи партійні програми, платформи та розбіжності між ними» (Grekov, 1965, p. 15). С. Петлюра плів політичні інтриги, безнадійно гаючи такий дорогоцінний час, В. Винниченко повсякчас боявся зростаючої популярності Головного отамана військ УНР (Grekov, 1965, p. 16)

Висновки. Аналіз досліджених спогадів генерала дає змогу зрозуміти, наскільки важливою була для військовика справа незалежної України. Взагалі, таке бачення тогочасного військово-політичного стану на Україні визначив попередній досвід служби генерала. Спершу, прихильник царського режиму, згодом, після Жовтневої революції 1917 р. – переконаний український самостійник, Греков вважав, що більшовицьке зло потрібно зупинити якнайшвидше, тому настільки надіявся отримати допомогу від французької сторони. Постфактум, можемо підсумувати, такі надії були марними і низка причин спонукала союзні війська покинути південь України в доволі короткий термін.

Олександр Петрович докладав зусиль, аби ознайомити українського читача з ідеями, які були визначальні в політичному житті тогочасної України, а далі, під час самих переговорів – щоб ознайомити світ з українським питанням. Необхідно глибше досліджувати мемуарну спадщину військовика, оскільки, на відміну від інших політичних діячів початку ХХ ст., він розглядав Українську революцію 1917–1921 рр. стратегічно, з позицій динаміки та перспективи професійного військовика, а не лише політичного діяча.

Звичайно, до спогадів генерала, як і до всіх інших, мусимо підходити обережно, виважено і неупереджено, оскільки ці матеріали є доволі суб'єктивними щодо описуваних подій. Його точка зору, індивідуальне сприйняття і певна зацікавленість не можуть не відбитись на висвітленні подій і явищ, що аналізуються. Відтак ці матеріали потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації.

Бібліографія

Короливский, С. М. (ред.). (1967). Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. Кн. 2: Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и денкинцев. Ноябрь 1918 – апрель 1919. Київ: Наук. думка, 490 с.

Греків, О. П. (1964). Весна 1918 року в Україні. *За Державність: матеріали до історії війська українського*, 10, С. 23–26.

Греков, А. П. (1965). Восемь лет ссылки в Советском Союзе. Вестник Первоходника, 59, С. 1–17.

Греков, А. П. (1965). Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году. *Вестник Первоходника*, 45, С. 14–21.

Греков, А. П. (1965). На Украине в 1917 году. Вестник Первоходника, Ч.1. С.5–12.

Греков, А. П. (1965). Петлюровщина. Вестник Первоходника, 44, С. 7–13.

Держалюк, М. С. (1998). Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. К.: Оріяни, 240 с.

Смолій, В. А. (ред.). (2003). Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В. К.: В-во «Наукова думка», 688 с.

Kettle, M. (1981). The Allies and the Russian Collapse. March 1917 – March 1918 (V. I). London, 576 p.

Kosyk, W. (1981). La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 – février 1918. Paris, Publications de la Sorbonne, 240 p.

Лозовий, В. С. (2007). Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. Український історичний журнал. Т.2. Київ, «Дієз-продукт», С. 222–224.

Лотоцький, О. Г. (1932). Сторінки минулого. Варшава, 289 с.

Магочій, П. Р. (2012). Україна. Історія її земель та народів. Ужгород: Вид. В. Падяка, 794 с.

Малик, А. О. (1995). Мемуари учасників визвольних змагань 1917–1920 рр. (за матеріалами української періодики у міжвоєнний період). *Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення третьої всеукраїнської науково-теоретичної конференції* (сс. 83–86). Львів.

Марголін, А. (1977). Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина. Нью-Йорк, 261 с.

Петрів, В. (2002). Спомини з часів української революції (1917–1921). К., 640 с.

Симоненко, Р. Г. (1962). Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919: Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні. К.: Вид-во АН УРСР, 438 с.

Симоненко, Р. Г. (1987). Первый антисоветский сговор империалистов. *Вопросы истории*. 12. С. 89–96.

Стахів, М. (1962). Україна в добі Директорії УНР. Т.1. 1918–1920 рр. Торонто: Ukr. Free Univ., 272 с.

Чайковський, І. (1966). Наша мемуаристика. Мюнхен, 36 с.

Городня, Н. (2017). Переговори між представниками Директорії УНР і держав Антанти у січні-березні 1919 р. *Історичні студії*, 6, С. 84–106.

Дацків, І. (2010). Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 19, С. 213–228.

Ачкіназі, Б. (2005). Російський фактор у відносинах Директорії УНР з Францією. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 13, С. 170–182.

Попенко, Я. (2014). Українсько-французькі політичні відносини (1917–1921 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія*, 19, С. 51–64.

References

Korolivskii, S. M. (ed.). (1967). Hrazhdanskaia voina na Ukraine. 1918–1920: Sb. dok. y materialov. Kn. 2: Borba rabochikh y krestian za osvobozhdeniie Ukrainy ot interventov Antanty i denikintsev. Noiabr 1918 – aprel 1919. [Civil war in Ukraine. 1918–1920: Collection of documents and materials. Book 2: The struggle of workers and peasants for the liberation of Ukraine from the Entente and Denikinist interventionists. November 1918 – April 1919] Kyiv: Nauk. dumka, 490 z. [in Russian]

Grektiv, O. P. (1964). Vesna 1918 roku v Ukraini. [Spring of 1918 in Ukraine] *Za Derzhavnist: materiialy do istorii viiska ukrainskoho*, 10, Pp. 23–26. [in Ukrainian]

Grekov, A. P. (1965). Vosem let ssylki v Sovetskom Soiuze. [Eight years of exile in the Soviet Union] *Vestnyk Pervopokhodnyka*, 59, Pp. 1–17. [in Russian]

Grekov, A. P. (1965). Peregovory ukrainskoi Direktorii s frantsuzskim komandovaniem v Odese v 1919 godu. [Negotiations of Ukrainian Directory with the French command in Odessa in 1919] *Vestnyk Pervopokhodnyka*, 45, Pp. 14–21. [in Russian]

Grekov, A. P. (1965). Na Ukraine v 1917 godu. [In Ukraine in 1917]. *Vestnyk Pervopokhodnyka*, Pt.1. Pp. 5–12. [in Russian]

Grekov, A. P. (1965). Petliurovshchina. [Petlyurovshchina]. *Vestnyk Pervopokhodnyka*, 44, Pp. 7–13. [in Russian]

Derzhaliuk, M. S. (1998). Mizhnarodne stanovyshe Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rokakh [The International Status of Ukraine and its Liberation Struggle in 1917–1922.]. К.: Oriiany, 240 p. [in Ukrainian]

Smolii, V. A. (ed.). (2003). Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V. [Encyclopedia of Ukrainian history. V. 1. A-V.] К.: V-vo «Naukova dumka», 688 s. [in Ukrainian]

Kettle, M. (1981). The Allies and the Russian Collapse. March 1917 – March 1918 (V. I). [The Allies and the Russian Collapse. March 1917 – March 1918 (V. I).] London, 576 p. [in English]

Kosyk, W. (1981). La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 – février 1918. [La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 – février 1918] Paris, Publications de la Sorbonne, 240 p. [in French]

Lozovyi, V. S. (2007). Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 pp.: Dokumenty i materialy: U 2-kh t., 3-kh ch. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – T.2. [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920: Documents and materials: In 2 Volumes, 3 Parts. Ukrainian Historical Journal. – Vol.2.] Kyiv, «Diiez-produkt», Pp. 222–224. [in Ukrainian]

- Lototskyi, O. H.** (1932). *Storinky mynuloho*. [Pages of the past]. Varshava, 289 p. [in Ukrainian]
- Mahochii, P. R.** (2012). *Ukraina. Istoriiia yii zemel ta narodiv*. [Ukraine. History of its lands and peoples.] Uzhhorod: Vyd. V. Padiaka, 794 p. [in Ukrainian]
- Malyk, A. O.** (1995). *Memuary uchasnykiv vyzvolnykh zmahan 1917–1920 rr. (za materialamy ukrainskoi periodyky u mizhvoiennyi period)*. [Memoirs of participants of the liberation competitions of 1917–1920 (based on materials of Ukrainian periodicals in the interwar period).] *Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist. Dopovidi ta povidomlennia treti vsehukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii* (pp. 83–86). Lviv. [in Ukrainian]
- Marholyn, A.** (1977). *Ukraina i politika Antanty: zapisky yevreia y hrazhdanina*. [Ukraine and the Entente Policy: Notes from a Jew and a Citizen] Niu-York, 261 p. [in Russian]
- Petriv, V.** (2002). *Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)*. [Memories from the time of the Ukrainian Revolution (1917–1921).]. K., 640 p. [in Ukrainian]
- Symonenko, R. H.** (1962). *Imperialistychna polityka Antanty i SShA shchodo Ukrainy v 1919: Paryzka myrna konferentsiia i antyradianska intervensiia na Ukraini*. [The Entente-USA imperialist policy towards Ukraine in 1919: Paris Peace Conference and anti-Soviet intervention in Ukraine.]. K.: Vyd-vo AN URSSR, 438 p. [in Ukrainian]
- Symonenko, R. H.** (1987). *Pervyi antisovetskii sgovor imperialistov*. [The first anti-Soviet collusion of imperialists.]. *Voprosy istoriui*, 12, S. 89–96. [in Russian]
- Stakhiv, M.** (1962). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. T.1. 1918–1920 rr.* [Ukraine in the Directory of UNR period. V.1. 1918–1920.] Toronto: Ukr. Free Univ., 272 s. [in Ukrainian]
- Chaikovskiy, I.** (1966). *Nasha memuarystyka*. [Our memoirs.] Miunkhen, 36 s. [in Ukrainian]
- Horodnia, N.** (2017). *Perehovory mizh predstavnykamy Dyrektorii UNR i derzhav Antanty u sichni-berezni 1919 r.* [Negotiations between representatives of the UNR Directory and the Entente States in January-March 1919] *Istorychni studii*, 6, S. 84–106. [in Ukrainian]
- Datskiv, I.** (2010). *Ukrainsko-frantsuzki vidnosyny v period Dyrektorii UNR*. [Ukrainian-French relations in the period of the UNR Directory.] *Mizhnarodni zviiazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*, 19, S. 213–228. [in Ukrainian]
- Achkinazi, B.** (2005). *Rosiiskyi faktor u vidnosynakh Dyrektorii UNR z Frantsiieiu*. [The Russian factor in the relations of the UNR Directory with France.] *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 13, S. 170–182. [in Ukrainian]
- Popenko, Ya.** (2014). *Ukrainsko-frantsuzki politychni vidnosyny (1917–1921 rr.)*. [Ukrainian-French political relations (1917–1921).] *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho lnhvistychnoho universytetu*. Ser.: *Istoriiia, ekonomika, filosofiiia*, 19, S. 51–64. [in Ukrainian]